

De viatge pel Marroc: Entre el debat colonial i la mirada estereotipada*

Abel Abet, Rosa Cerarols

Presentació

En relació amb l'anomenada "qüestió africana" (entesa com la voluntat d'ocupació de nous territoris al Marroc després de la desfeta colonial d'ultramar), la immensa majoria dels discursos que van circular per Espanya des de mitjans del segle XIX van ser clarament procolonials, paternalistes i sexistes. Sovint es fonamentaren en nocions com la secular història compartida o la proximitat geogràfica per tal de legitimar una presència al Magreb que, suposadament, hauria de ser més benèfica i altruista que la de francesos i britànics: els estereotips que dibuixaven els "moros" com éssers bàrbars i fanàtics i que en ocasions provenien d'una llarga trajectòria històrica, van ser àmpliament utilitzats, recreats i potenciats. D'aquell període pràcticament no hi ha ni un sol moment (i molt pocs autors) en el que Catalunya s'identifiqui amb el projecte colonial espanyol, ja fós per tractar-se d'un procés directament vinculat amb el govern de Madrid i amb les elits de la capital, o per les seves característiques essencialment polítiques i amb escasses repercussions econòmiques paralitzant així les oportunitats per als industrials i comerciants catalans.

Ja sigui degut al mecenatge d'empresaris, a la proximitat geogràfica, a un esperit aventurer més desenvolupat, a una inquietud turística pionera, o a un ampli interès cultural formatiu i informatiu, el cert és que entre el final de l'anomenada "Guerra d'Àfrica" i l'inici de la Guerra Civil hi ha un considerable nombre de viatgers que parteixen de Catalunya amb destinació al Marroc i que, a més, n'escriuen i publiquen les seves experiències en forma de relat de viatge. Marroc és, de llarg, l'espai africà que concentra més presència catalana des de mitjans del segle XIX, derivant-se'n una vasta producció literària de temàtica marroquina, contribuint directament o indirecta, al projecte colonial espanyol. Tanmateix, la literatura de viatges de molts catalans en relació al Marroc deixa entreveure algunes particularitats en relació a la manera d'afrontar el projecte colonial: es pot arribar a identificar un estil propi d'"inventar Marroc" que, fins un cert punt, contribuï a alimentar el projecte nacionalista català de finals del segle XIX i primera meitat del segle XX. Les seves narracions construeixen unes

---

* Capítol X del llibre col·lectiu *Una mirada catalana a l'Àfrica : viatgers i viatgeres dels segle XIX i XX (1859-1936)*. Lleida, Pagès Editors, 2008, pp. 239-275.

visions pròpies i singulars sobre els llocs visitats, sobre les seves característiques naturals i socials així com sobre el fet colonial; tot plegat permet distingir una perspectiva catalana en el marc del projecte colonial espanyol. En qualsevol cas, aquestes particularitats no aconseguirien superar les característiques comuns als relats colonials: la combinació entre la superioritat de la civilització europea legitimadora del projecte amb una perspectiva orientalista del món colonitzat caracteritzat com exòtic i misteriós, salvatge i incivilitzat, lliure i subdesenvolupat.

Sense voluntat de confeir un llistat exhaustiu de tots aquells catalans i catalanes que han deixat alguna anotació literària sobre les seves experiències marroquines, aquest capítol pretén presentar alguns dels relats de viatge escrits per diverses figures de la intel·lectualitat catalana de l'època, tot traçant un itinerari de curiositats, d'anades i tornades, d'encontres, discursos i mirades, que d'alguna manera encara avui perduren i que formen part de la nostra història i, ara més que mai, del nostre imaginari quotidià.

Els Orígens d'un Discurs, el Context d'una Nova Mirada

La fixació dels estereotips

Malgrat que els trets més característics dels quasi vuit segles (del VIII al XV) que cristians i musulmans van compartir a la península Ibèrica van ser els de la convivència harmònica i la prosperitat social, econòmica i científica, també és ben cert que a mesura que els regnes cristians del nord van començar la seva expansió territorial vers el sud, la imatge del musulmà es va anar impregnant de connotacions negatives mentre l'esperit de "creuada" s'integrava en els arguments d'aquella expansió. A les successives desqualificacions de la religió islàmica s'hi afegiren falsificacions voluntàries de les fonts àrabs o deformacions degudes al desconeixement dels textos originals. Paral·lelament, els trets ètnics i l'aspecte físic s'incorporaren com factors discriminadors, de manera que el color fosc o negre de la pell s'equiparà simbòlicament amb el mal o amb la brutícia (Martín, 2002b).

Aquestes imatges negatives no foren les úniques existents però si que van ser les més habituals i les més extensament difoses. Evidentment, tot plegat es tracta d'un exemple clar de posicionament etnocentrista i de creació d'un referent extern a demonitzar: un Altre carregat amb tot el negatiu per tal d'així realçar la pròpia imatge i amb la finalitat de vèncer, anihilar o expulsar els qui són concebuts com enemics. A aquest Altre se li atribuiren un seguit d'estereotips en tant que suposades característiques dominants (impuresa, traició, falsedat,

maldat, perfídia, crueldat, traïció, covardia, salvatgia, manca d'higiene) malgrat que sovint la pròpia realitat sovint fós tant o més terrible que la imatge externa que es volia atacar (Martín, 2002a).

'Moros a la costa'

Entre els segles XVI i XIX es donà una situació d'hostilitat constant entre la monarquia hispànica, per un cantó, i l'imperi otomà, les potències berberisques, i el soldanat marroquí, per l'altre. Malgrat que aquests tres grups sovint no tenien cap relació entre ells, ni en l'espai ni en el temps, l'imaginari popular quasi sempre els situà en una mateixa esfera negativa, que tenia en aquella rècula d'estereotips un nexa en comú i, doncs, la justificació del conflicte: més enllà d'una frase que ha arribat als nostres dies, la por que hi hagués "moros a la costa" reflecteix una amenaça real i duradora per a moltes localitats catalanes. Tant el discurs contemporani com la historiografia posterior van presentar aquests aconteixements i aquelles imatges sempre com reaccions defensives davant una violència desplegada per l'Altre: el marroquí, l'àrab, el musulmà, el moro (Martín, 2002b).

L'anomenada "Guerra d'Àfrica" de 1860 (per garantir el control i prevalència d'Espanya sobre Marroc, després de la pèrdua de les colònies americanes) afavorí el reforç de la representació pejorativa dels marroquís a la iconografia dirigida a les classes populars, hereva de tots els prejudicis dels segles anteriors. Ja a començaments del segle XX, episodis com la Setmana Tràgica propiciaren l'extensió dels clixés més nefasts: les pors, ressentiments i desigs de venjança acumulats en tots aquests incidents, juntament amb la creença en la superioritat espanyola davant els nordafricans, van propiciar onades de menyspreu sobre els marroquís (Vallverdú, 1999). Un punt culminant d'aquest distanciament secular es produeix a inicis del segle XX: la instauració del Protectorat el 1912 reconeix l'ocupació de Marroc però no atura una sagnant guerra que encara s'allargarà fins 1927 i que tindrà episodis d'especial odi i incomprensió com els del "desastre d'Annual" de 1921, quan els rifenys sublevats per Abd el-Krim anihilaren entre 8000 i 10000 soldats espanyols.

Un nou colonialisme: la "penetració pacífica" de la burgesia catalana

Malgrat aquesta mirada pejorativa, fortament arrelada en tots els grups socials, també és cert que des de mitjans del segle XIX la burgesia catalana demostrà un cert interès envers el Nord d'Àfrica, en clara correspondència amb els nous aires polítics. Després del Tractat de Wad-Ras, el 1860, i en observar l'eficiència de l'acció francesa a Algèria i prendre

consciència del notable protagonisme de l'emigració espanyola en l'evolució del territori algerià, el Nord d'Àfrica passa a ser el nou centre d'interès de la política exterior espanyola i dels sectors colonialistes (i ja directament "africanistes"), amb un clar interès de no quedar fora del repartiment d'Àfrica, especialment, després de la pèrdua de Cuba, Puerto Rico i Filipines el 1898 (Pujols, 1928; Fradera, 1995).

El lobby colonialista i africanista era integrat essencialment per militars i empresaris però literats, diplomàtics i científics també feien pressió, des de les seves perspectives i interessos, a les propostes d'ocupació del Nord d'Àfrica: habitualment basaven els seus arguments en l'errònia i ingènua premissa que una colònia aportaria riquesa i prosperitat a la metròpoli quan, de fet, l'experiència de França o de Gran Bretanya palesava que la seva ocupació i explotació de terres a ultramar no era sinó l'expressió del seu poder i prosperitat a Europa. Entre els membres d'aquest lobby destaca la peculiar i controvertida figura del geògraf Gonçal de Reparaz: vinculat a diverses associacions excursionistes barcelonines i defensor de teories federalistes ibèriques, formà part de la comissió oficial espanyola que estudià l'establiment del Protectorat espanyol al Marroc (Reparaz, 1920-23, 1921).

Tot i la reduïda influència de la burgesia catalana en les decisions polítiques estatals, aquesta es veié compensada en la decidida potenciació dels seus interessos econòmics i comercials i, especialment, relacionats amb el transport marítim. Si ja al segle XVIII s'havien signat diversos tractats comercials amb diverses ciutats de la costa algeriana, a mitjans del XIX la Unió Liberal proposava la participació activa del port de Barcelona en els postulats polítics de la política africana. Tanmateix, la gran empenta arribà pel fet que els serveis prestats per la naviliera d'Antonio López y López (primer Marquès de Comillas i fundador del grup Comillas) assegurant l'abasteixement de l'exèrcit espanyol durant la Guerra d'Àfrica es pagaren amb l'adjudicació de la concessió del Correu oficial entre Cuba i Espanya i, posteriorment, amb l'establiment de la línia marítima que unia Barcelona amb els principals ports mediterranis, del Marroc, Guinea i Canàries. Els interessos colonials catalans es repartien entre el proteccionisme exportador dels fabricants industrials i els del grup Comillas, vinculats al transport marítim a ultramar (Rodrigo, 2002).

Alguns empresaris catalans eren darrera projectes de colonització agrícola, de construcció del ferrocarril, de les tabacaleres, de les mines al Rif, del cablejat telefònic... El 1883 es constituí a Barcelona la Companyia Hispano-Africana que oferí en un primer moment línies de navegació i posteriorment establí factories al Marroc. Un any més tard, el 1884, es

creà a Barcelona la Sociedad de Geografía Comercial i poc després el Foment del Treball també s'hi involucrà (Costa Ruibal, 1995). Al mateix temps els interessos del lobby Comillas foren determinants en la fundació a Tànger de la Cambra de Comerç Espanyola (1886) i del Centre Comercial Espanyol (1887), ambdós amb una molt destacada presència catalana (Martín, 1996, 2001). El grup Comillas també es vinculà amb el Banco Hispano-Colonial, construï una factoria i un taller a Tànger i el 1891 creà la primera empresa marroquina d'enllumenat públic. Paral·lelament organitzà missions comercials, impulsà la creació d'escoles i l'expansió missionera: a Antoni Gaudí se li encarregà el projecte, finalment no reeixit, de construcció de la seu de les missions franciscanes a Tànger.

Orientalisme: la mirada catalana

A més, l'interès (econòmic i comercial) de la burgesia catalana en el somni espanyol d'expansió colonial nordafricana (Martín, 2002a) coincidí amb el moment de la “renaixença” cultural i nacional catalanista. Si des de mitjans del segle XIX la promoció de l'excursionisme pot ser considerada una estratègia de projecció del coneixement i la identitat territorial per part d'unes elits interessades en establir una identitat catalana, també els nombrosos viatges realitzats al Nord d'Àfrica (i la seva publicació en forma de relats) palesen el desvetllament d'un interès, unes capacitats i unes potencialitats molt superiors a les observades en comparació a altres zones d'Espanya i més en consonància amb la situació a altres indrets més al nord dels Pirineus. Molts d'aquests viatges i els relats resultants poden ser vistos com l'expressió dels canvis viscuts pel catalanisme polític en el tombant del segle XX, en la mesura que el procés d'industrialització i l'ascens de la burgesia ja molt vinculada a Europa, s'enllaçava amb un renaixement en termes culturals, artístics i literaris (Costa Ruibal, 2002; Ucelay Da Cal, 1980).

En aquest sentit, un punt inicial i ben significatiu el suposa la nova mirada (ja pròpiament “orientalista”) que el pintor Marià Fortuny difongué sobre les terres africanes a partir de la seva estada al Marroc i al voltant de l'anomenada Guerra d'Àfrica; els seus pinzells propiciaren la introducció d'un nou imaginari que barrejaria la seducció de l'exotisme, l'encís d'una societat verge i arcaica que necessita protecció [vegeu **Figura 1**], i la temptació d'un territori no expoliat i, aparentment, de fàcil domini (Carbonell, 1999). Així per exemple, i com es veurà tot seguit, el viatge en vaixell que Claudi López, segon Marquès de Comillas, la seva família i un grup d'amics van fer entre Tànger i Algèria el 1883 és exemple paradigmàtic d'aquesta nova mirada ja plenament orientalista i imperialista, ja que

tant pel tipus de viatge, pel recorregut, i pels participants, suposa una perfecta mescla d'interessos econòmics i empresarials amb els de caire lúdic i imaginatiu.

Viatgers i Viatgeres

Al voltant d'aquella estratègia colonial és on s'emmarquen els relats de molts dels viatgers ara ressenyats que, sobretot a partir de 1880, s'aventuraran en una Àfrica cada cop més cobejada (des del punt de vista econòmic i polític) i que al mateix temps s'havia de donar a conèixer per tal de contribuir a difondre la bondat i la necessitat del projecte colonial (Domènech, 1995; Zusman, Albet, 2004; Villanova, 2005).

Els autors d'aquests relats són missioners, comerciants, empresaris, estudiants, periodistes o polítics. També destaca algun científic i fins diversos turistes encara que potser el que més abunda són els relats de militars que expliquen, amb odi o enyor, les seves vivències de la cruel guerra i la pau miserable (i que en aquest capítol només esmentem puntualment donat que es tracta més de diaris de vida que no pas de relats de viatge). En tot cas, quasi bé sempre els uneix un inqüestionable esperit aventurer, un cert benestar econòmic, un mínim reconeixement social i, doncs, un vernís il·lustrat suficient si no per assolir grans fites literàries si per arribar a un considerable nombre de lectors dins el reduït mercat de lectors de la seva època. Certament cal parlar de viatgers i poc de viatgeres, tot i que també alguna dona s'atreu a tastar l'experiència marroquina (Espinet, 2005).

Sigui com sigui, una notable dosi de gosadia i un caràcter mínimament intrèpid semblarien imprescindibles per a endinsar-se en el Marroc de l'època, tal com recorda Joaquim Gatell:

“Yo te aconsejo, mi querido lector, que si un día te viene, como a mi, la diabólica idea de penetrar en este país que te proveas de una gran dosis de paciencia y de ánimo. El que sea muy sensible, que deje a un lado la sensibilidad; el que sea vergonzoso, que se deje la vergüenza en la aduana; el que sea hombre de buena fe, que se la guarde; el que tenga carácter débil, que no venga, porque sufriría mucho; para permanecer aquí hace falta tener el corazón de un toro” (Gatell, citat a Gavira, 1949: 116).

Badia, Gatell: aventurers agosarats

Malgrat la popularitat de les peripècies d'Alí Bey pel Magreb a inicis del segle XIX, és ben significatiu que no serà fins moltes dècades més tard quan un altre aventurer, Joaquim Gatell i Folch (1826-1879), gosarà endinsar-se en aquestes terres. Quan José Gavira li edità les seves obres el 1949, presentà l'altafullenc Gatell (que es feu conèixer amb el nom de Kaid Ismail) com un “hombre acomodado y perteneciente a una familia distinguida, pero su

irresistible vocación le movió a abandonar la vida muelle para arrojarse entre las miserias y peligros del salvaje y misterioso Marruecos de mitad del siglo XIX” (Gavira, 1949: 8). [vegeu **Figura 2]**

Després de la signatura del Tractat de Wad-Ras, l'excèntric viatger s'instal·là a Oran on s'assabentà que el Soldà del Marroc es proposava formar un exèrcit “a l'europa” i “pensó acertadament que se le ofrecía una ocasión para penetrar en el seno de la vida marroquí ofreciéndose como militar” (Gavira, 1949: 10). El 1861 arribava a Tànger i des d'allí, ja per avís del Soldà, es dirigí a Fes on fou nomenat Comandant de l'Artilleria Imperial. Ben aviat batallà contra la rebel·lió de les cabiles del Garb i posteriorment de les del sud de l'Imperi, prop de Marràqueix. D'aquestes experiències n'és fruit l'obra, inicialment escrita en francès, *Revueltas en el Imperio de Marruecos en 1862* (Gatell, 1879).

L'afany d'aventures de Kaid Ismail no s'acaba aquí: poc després es va fer passar per metge i, proveït d'una farmaciola i un criat, endegà una nova fase d'exploració que el portà a conèixer extensament el Marroc profund: travessà l'Atlas, recorregué minuciosament la regió del Sus, visità diverses ruïnes arqueològiques i topà amb altres viatgers europeus. D'aquest nou períple marroquí, que s'allargà durant quatre anys, n'és fruit el seu *Manual del viajero explorador de África* i les descripcions geogràfiques recollides a *Viajes por Marruecos* sobre les regions que visità (Gatell, 1880). Finalment, al 1865, s'embarcà a Mogador i retornà a Espanya.

Certament que a Gatell el guià el desig de subministrar dades sobre l'organització social i militar de Marroc (Gavira, 1949: 10), però l'esperit del seu viatge entronca plenament en el caràcter aventurer i romàntic de tants altres viatgers europeus de l'època. Juntament amb els textos d'Ali Bey, els escrits de Gatell contribuïrien notablement a consolidar certs estereotips sobre el Nord d'Àfrica i a potenciar-ne d'altres emmarcats ja en una mirada orientalista que buscava veure en aquestes regions no només el cau de bàrbars i infidels sinó un paradís barrejat de salvatge i sensualitat, que necessita de la protecció i el desenvolupament que només els europeus poden proporcionar. Els textos d'Ali Bey i els de Kaid Ismail encara respiren l'atmosfera de l'arriscat explorador de terres ignotes, el descobridor de paisatges desconeguts, l'actor que s'endinsa tot sol en escenaris misteriosos, que contacta amb gent bel·licosa i inculta per palesar la necessitat d'una intervenció europea que porti la civilització i la raó.

“Allí exceptuando escasos puntos del litoral, no hay más que ignorancia y fanatismo; la barbarie reina por todas partes. A esos pueblos, a esas hordas salvajes se debe hacer saborear algún día el néctar de la civilización” (Gatell, citat a Gavira, 1949: 119).

D’una manera o una altra, tots els viatgers que posteriorment recorreran el Magreb, tindran com punt de referència aquests escrits, encara que els seus desplaçaments es faran ja amb un altre esperit: no tant el de l’explorador-descobridor-aventurer sinó el del viatger, més o menys agosarat, que acompanyat d’altres persones busca confirmar, de primera mà, uns estereotips i aportar la seva pròpia mirada a una determinada realitat suposadament problemàtica, misteriosament atractiva.

El contacte encuriosit

D’ençà la dècada de 1880, els viatgers s’endinsen al país per conèixer “las costums i el comers del Marroc” (Pomés, 1885: 461), és a dir: o bé moguts per una curiositat de tipus cultural i més o menys lúdica o bé, essencialment, per recollir informació que permeti justificar contactes comercials, d’explotació econòmica o d’ocupació política. Tot i que l’esperit lúdic és present des del primer moment, amb exemples com el del mateix Pelegrí Pomés que ja el 1885 publica les seves impressions a *L’Excursionista*, aquests tipus de viatges sovintegen entrat el segle XX, quan superada la incertesa de la I Guerra Mundial i escurçades les distàncies mercès a les noves possibilitats ofertes pels mitjans de locomoció, les raons d’alguns viatgers són ja més properes a les de la moderna categoria del “turista”.

En aquest sentit, les motivacions dels desplaçaments es basen en ocasions en el pur plaer del viatge, en la voluntat de fer una “excursió” més enllà del propi país: és el cas d’E. Gurri o el de J. Veciana, que publica al *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* el relat del seu viatge al sud del Marroc a començaments dels anys 1930. La “dèria per la història”, en les seves pròpies paraules, motiva el desplaçament d’Albert Herbrard de Castellví fins Tànger el 1919, el relat del qual també fou publicat al *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* el 1922 amb nombroses fotografies. **[vegeu Figura 3]**

Jacint Verdaguer (1845-1902), sacerdot, excursionista i poeta, esdevé un notable viatger mercès al Marquès de Comillas quan, des de 1874 i en tant que capellà de la Companyia Transatlàntica, fa nou vegades la travessia d’Amèrica en només vint mesos i, acompanyant la família Comillas, viatja a Terra Santa, al Nord d’Àfrica i a diversos països europeus. El 5 de maig de 1883 Verdaguer salpà de Barcelona amb Claudi López i Bru (segon Marquès de Comillas), Manuel Arnús (nebot del banquer Evarist Arnús i cunyat del

Marquès), la seva germana Montserrat i el futur marit d'aquesta, Climent Miralles de Imperial (Martín, 2002a). Des de Cadis creuaren l'estret fins Tànger i d'allí en direcció a Alger, en un trajecte de quasi un mes. De la seva travessia marítima per la costa mediterrània d'Àfrica (utilitzant, segons Garolera (1998: 5), les guies turístiques habituals a l'època: la francesa Joanne i la versió en francès de l'alemanya Baedeker) en són fruit els *Records de la costa d'Àfrica. Notes d'una cartera de viatge* editats el 1903 però que es publicaren per primera vegada a *La Veu de Montserrat* als inicis de 1884 (Garolera, 1993).

És obvi que les impressions africanes de Verdaguer van ser filtrades pel seu ideari catòlic, conservador i catalanista. De fet, però, i a diferència del que s'observa a Guinea i altres llocs de l'Àfrica subsahariana, hi ha ben pocs textos escrits per missioners o amb una intencionalitat evangelitzadora: una excepció en són els textos de mossèn Jaume Collell (1921), amic de Verdaguer, així com el relat de Salvador Carrió que el 1915 publicà a *Las Misiones Católicas* una ressenya del seu viatge pel Marroc d'influència espanyola (fet amb altres religiosos i amb militars) amb l'objectiu de despertar en la metròpoli la necessitat de donar suport als missioners catòlics:

“La colonia católica de Alcázar es relativamente numerosa y para tanta gente el local resulta incapaz en absoluto. Es, pues, necesidad imperiosa, habilitar un lugar más amplio y que reúna mejores condiciones. Y aquí tienen mis lectores otra obra magnífica y muy meritoria en que ejercer la caridad. ¿No existen acaso en España asociaciones de señoras y señoritas, que se encargan de socorrer á nuestros compatriotas necesitados? ¿No se organizan rifas, tómbolas y otras cosas, para acudir á las necesidades de los misioneros? Pues aquí tienen una ocasión de gran necesidad, de extraordinaria urgencia y mucho mérito delante de Dios” (Carrió, 1915: 158).

Fomentant el discurs procolonial

Malgrat que el relat verdaguerià s'inscriu en aquell tipus de textos que busquen presentar els costums i les formes de vida locals sense oblidar formular reflexions a l'entorn de les problemàtiques socials, culturals religioses, el viatge de la família Comillas tenia clares intencions comercials i econòmiques. I és que, d'una manera directa o encoberta, l'objectiu de molts dels relats publicats per alguns viatgers passarà a ser el d'ampliar el coneixement que es té del Marroc des d'una òptica econòmica i d'explotació dels recursos així com per fomentar els vincles comercials entre Espanya i el Magreb. Fins i tot un jove Josep Maria Folch i Torres apostava, el 1911, per la necessitat de continuar el projecte d'expansió colonial en la seva obra *África Española*, escrita aparentment com una simple descripció de la situació, els habitants, els usos i costums, i la fauna i flora de les possessions espanyoles.

Així també, Josep Zulueta i Gomis (1858-1925), reconegut expert en economia agrària i membre del Partit Reformista Català, el 1916 dirigí una expedició a la zona oriental del Protectorat per encàrrec d'Eusebi Güell “en interés de la Compañía Española de Colonización, acerca de cómo se podían aplicar en la Zona española de influencia en Marruecos mis ideas de crédito agrícola” (Zulueta, 1916: V); el text de Zulueta, malgrat que presentat en forma de relat de viatge i publicat com *Impresiones del Rif*, cal entendre'l com un rigorós i aprofundit treball de recerca (“las conversaciones con moros y con muchos españoles que con motivo de dicho viaje he podido tener, constituyen el motivo del presente libro”, Zulueta, 1916: V) que no amaga la voluntat d'esdevenir un esperó a les possibilitats de colonització, un cop pacificada la zona: “Lo que nos importa es el estudio de la posibilidad de que la producción agrícola e industrial, que está por nacer, substituya, para mantener el cuadro de la vida urbana de Melilla, a los estímulos de una aglomeración transitoria de tropas” (Zulueta, 1916: 17). [vegeu Figura 4]

Reporters

Com en el cas de Zulueta, des de finals del segle XIX hi ha diversos personatges, sovint periodistes, que reben l'encàrrec de lobbies industrials o comercials (o fins de grups vinculats al sector dels transports i les infraestructures) de fer un viatge pel Marroc per tal de palesar les possibilitats de crear lligams comercials o de fer-hi inversions diverses: és l'anomenada “penetración económica pacífica en Marruecos por el porvenir de España” que destacats grups de la burgesia catalana postul·laven com a colofó de la llarga etapa bel·líca. En aquest sentit cal destacar l'obra de Josep Boada i Romeu que, entre 1889 i 1894, publicà a *La Vanguardia*, d'on era periodista, una voluminosa aportació en tres parts: *Viaje al interior y costas de Marruecos* (apareguda entre 1889-1890), *La campaña de Melilla* (1893), i *La embajada extraordinaria del general Martínez Campos en Marraquech* (1894).

En alguns encàrrecs posteriors, els diaris i revistes opten també perquè els relats siguin, a més, una fórmula d'informació excepcional i d'entreteniment exòtic als seus lectors. Aquest és el cas del periodista i assagista Agustí Calvet (1887-1964), més conegut amb el pseudònim de Gaziel: conegué Marroc, concretament Tànger i les seves rodalies, de manera fortuïta durant les vacances de Setmana Santa del 1909, quan era estudiant a Madrid. L'episodi marroquí l'inclou dins les seves memòries *Tots els camins duen a Roma. Història d'un destí* (1958). “Feminal”, la revista de dones que aparegué com suplement d'*Il·lustració Catalana* entre 1907-1917, el 1910 proposà a Isabel Serra (jove promesa de les lletres

catalanes, després eclipsada) fer un viatge al Marroc per, posteriorment, publicar les seves impressions com a articles de la revista.

Malgrat que anteriorment ja havia aparegut per capítols a *El Correo Catalán*, el 1934 fou publicada l'obra *Del Tibidabo a l'Atlas, anada i tornada. Impressions d'un viatge al Marroc* escrita amb el pseudònim d'Ivan Tirant, cosa que era força usual en aquella època, particularment si es té en compte que alguns textos buscaven ser crítics en relació als esdeveniments polítics del moment. L'autor no amaga que "uns afers comercials i d'interès turístic feren que tres amics decidíssim recórrer el Nord d'Àfrica" (Tirant, 1934: 19) però les seves observacions, comentaris i crítiques esdevingueren interessant matèria periodística. La comitiva viatjaria en cotxe pel Marroc espanyol (Ketama, Xauen, Tetuan, Larraix) i pel francès (Fes, Meknés, Rabat, Casablanca, Marràqueix), passant també per la llavors ciutat internacional de Tànger: aquest recorregut els permetria obtenir una visió comparativa, i doncs crítica, del diferent desenvolupament assolit per cadascuna de les zones, administrades per distintes potències colonials.

Aurora Bertrana, fou una dona feminista i progressista amb idees molt avançades en relació al seu temps i context. Estudià literatura a la Universitat de Barcelona i durant una gira per Suïssa, conegué un enginyer suís que esdevindria el seu marit. Seguint la carrera professional del marit, el 1926 s'establí per tres anys a la Polinèsia Francesa. De retorn a Catalunya, visqué a Barcelona i es veié involucrada en un notable activisme polític d'esquerres durant la II República Espanyola raó per la qual hagué d'exiliar-se en acabar la Guerra Civil. Morí el 1974 en total pobresa i oblit. A més d'un llibre recollint les seves impressions sobre Oceania, Bertrana va escriure diverses novel·les així com *El Marroc sensual i fanàtic*, compendi dels reportatges publicats al diari *La Publicitat* i producte del seu viatge pel Marroc (Garcia Ramon, Albet, 2002; Nogué et al., 1996).

A LA RECERCA DELS TÒPICS, APROFUNDINT ELS ESTEREOTIPS

Els llibres de viatges suposen un apropament directe a la realitat marroquí a través d'un contacte immediat i personal. El viatger, en traslladar al paper la seva experiència, fa partícip al lector del testimoni d'una descoberta, d'un itinerari tant geogràfic com (auto)biogràfic. D'aquí el seu atractiu per al públic potencial del moment, que serà sempre més extens que el dels lectors provinents dels cercles especialitzats, als qui van dirigits els informes, els textos històrics, les compilacions cartogràfiques, etc. El relat de viatge és,

juntament amb la crònica periodística, el mitjà privilegiat de penetració en l'opinió pública i, doncs, de creació, transmissió i perpetuació d'unes determinades imatges de l'Altre. (Marín, 1996: 106) En funció de l'òptica i les necessitats de cada moment, els textos busquen aprofundir en els temes i els estereotips tradicionals, revisar-los o bé crear nous tòpics i centres d'interès.

El paisatge

Amb major o menor encert i qualitat literària, l'atracció i l'impacte que comporta la percepció del paisatge marroquí és un element constant en els textos dels viatgers. Entre altres elements immediats, el caràcter exòtic de la vegetació o els trets específics de l'arquitectura sobten i desperten l'interès pel que tenen de desconegut: sovint no hi ha recança en titllar aquests paisatges de "nous", des de l'òptica dels viatgers. Les notes de Jacint Verdagner, escrites amb notables influències de reconeguts escriptors europeus de l'època, entre els quals Chateaubriand i Lamartine (Lahuerta, 1995), emanen descripcions de gran valor sovint associades a la idea de bellesa i virginitat. Així, per exemple, encara des del vaixell estant, en divisar la costa africana ja a prop de Tànger, escriu: "la costa és de les més hermoses del món, verda com una esmaragda en algun punt, emboscada en altres i, en pocs, cultivada. L'atzavara i la figuera de moro donen caràcter tropical a aquella vegetació" (Verdagner, 1903: 12). De Tànger el sedueixen la llum i els colors: "¡Que blanca i hermosa se presenta d'allí la ciutat, mal recolzada en la muntanya que, en semicercle, s'alça vora mateix de la platja! Tot és nou allí per el viatger europeu: lo castell i les cases, los palaus i les barraques de la platja, los campanars i los temples; i tot blanqueja com en una mar de llet" (Verdagner, 2003: 34).

En un estil sospitosament verdagnerià, Albert Herbrard de Castellví recull d'una manera ben similar la seva primera impressió de la costa tangerina:

"Poc a poc es va fent més clara la vista de la costa africana, d'aspecte feréstec, habitada per tribus insotmeses. Apareix Tànger la blanca, la infidel, caient al mar des de d'alt de la seva ciutatella. I la blancor excesiva dels seus murs, i els destells del sol reflexats pels seus minarets, diuen en el nostre esperit amb una precissió no sentida fins aquell moment, que estem davant quelcom completament nou per nosaltres, sintetitzat per un continent, una raça i una religió diferent dels nostres" (Herbrard, 1922: 332).

Davant la potència i plasticitat de les imatges, fins i tot per al prolífic poeta de Folgueroles les paraules poden esdevenir insuficients a l'hora de descriure els paisatges marroquís: "Los que han de gosar extraordinàriament en aquest país són los pintors; no és estrany que nostre Fortuny hi cresqués i s'hi fes gran en lo curt temps que hi estigué..."

(Verdaguer, 2003: 39). Marroc es presenta com una unitat estètica suggerent i poc alterada: el caràcter “pictòric” de la realitat marroquina es palesa en el fet que, per al viatger, el que està veient és com un retrat d’antuvi, un quadre plàstic que emmarca una societat arcaica:

“Exceptuant los europeos i algun jueu que ja s’ha desfet de son trajo, totes les figures se poden trasladar a un quadre: los que seuen desfeinats i peresosos davant la porta, los que resen postrats en terra, los que remen en sa barca, los sastres que cusen, los fusters que riboten i els ferres que piquen dins llurs botigues, los elegants que s’abriguen lo cap afaitat amb turbant de seda i els pobres que sols se poden cobrir amb albornoz de codellats, los que estan drets, quiscun amb sa actitud ingènua, los que caminen, quiscun amb son aire, noble i descuidat” (Verdaguer, 2003: 39).

El desert és, probablement, un dels escenaris més memorats [vegeu **Figura 5**] i amb el que es relacionen tots els colors (el groc, el roig, el negre) i les passions enceses (el sol, la calor, el foc). El desert és l’infinit, l’incontrolable, el regne dels desigs, dels fantasmes, dels somnis. Els miratges són un exponent del to hiperreal que aquests espais poden adquirir als ulls del viatger.

“Un oasi en sortir d’un desert, jardins meravellosos, palaus de les mil i una nits, masses humanes plenes de color, fruits aigües, color i sol, i, més encara, un punt del vast continent misteriós on encara es deixa sorprendre, per moments, l’ànima nua d’Àfrica” (Veciana, 1933: 254).

“A Ben Guerir, a 70 quilòmetres de Marrakesch, hi arribem sense donar-nos-en compte, i hi trobem un estrany mercat africà, al mig d’una plana immensa, encesa, de color rosat. En sortir, amb un sol de 70°, despiatat, però grandios i esplendent, comencen tot seguit els miratges; a l’esquerra del camí, a uns 200 metres de distància, veiem nombrosos llacs blaus, amb herbes que surten aquí i allí, encisadors, que es mouen amb nosaltres, i que tenen un aspecte absolutament real; els ulls ho veuen, s’esguarden els reflexes de les herbes i les ondulacions de l’aigua. I en contemplar aquest efecte de les altes temperatures, nosaltres, que no patim set, que estem descansats i airejats, comprem el turment terrible de les llegendes alarbs, el màrtir dels que morint de set en el desert, creuen poder arribar amb les mans fins aquella aigua inexistent...” (Herbrard, 1922: 345).

Les ciutats i el seu urbanisme [vegeu **Figura 6**] són un altre dels paisatges recurrentment admirats: l’arquitectura musulmana, amb reiterats records de la Granada mora, esdevé un imprescindible referent al passat comú andalusí; el caràcter laberíntic del pla de les ciutats resulta impossible d’assimilar per part de molts viatgers: alguns en blasmen els inconvenients mentre que altres ho assumeixen, entre divertits i estoics.

“Para no extraviarnos indicónos Omar la conveniencia de que nos fijáramos al salir de su casa y pretender llegar al centro de la ciudad en torcer siempre a la izquierda, haciendo lo contrario al regresar. No de otro modo es posible orientarse en una ciudad [Fes] en que las calles son estrechísimas e iguales casi todas, y en que ni están rotuladas ni son conocidas siempre por el mismo nombre. Esto, como se comprenderá es muy incómodo para los moros y muy difícil para los cristianos, que no pueden prescindir de un guía que les acompañe constantemente en sus excursiones por la ciudad” (Boada, 1999: 220)

Les barreges de mercaders i mercaderies que contenen els socs i els basars, evoquen sempre el desordre, la confusió i el caos a ulls dels occidentals. El bullit de la vida social als carrers i els espais públics sorprèn i aclapara; Marràqueix sedueix de manera especial:

“L’aspecte [de Marràqueix] és impressionant: en arribar-hi, després de l’ubriagament d’espai, el sol i velocitat, la ciutat immensa, de prop de 100.000 africans, me va traslladar de cop a aquestes viles de les Mil i una nits, de pura llegenda. Places grans, immenses, plenes d’una animació estranya, fantasmagòrica” (Herbrard, 1922: 347).

“És la capital del sud i té un emplaçament ideal. Cal reconèixer que els moros sabien molt bé de triar els llocs on edificar llurs ciutats. Al peu del gran Atlas, de les neus del qual rep aigua abundantment, i frescor que la fa agradable fins al cor de l’estiu, rodejada de boscos de palmeres i defensada per immenses muralles de tons rojos, l’aspecte de Marrakech és dels que difícilment s’obliden” (Tirant, 1934 54).

“Si algúen cree que en Marruecos [per Marràqueix] no existen Campos Eliseos, se equivoca, sólo que se conocen con otro nombre: por el de Gemma Elfanà. Es una plaza muy grande, lugar de reunión de todos los desocupados de la villa; nunca falta aquí la animación” (Gatell, citat a Gavira, 1949: 112).

Tanmateix, malgrat l’atractiu exòtic de les ciutats autòctones, sovint es valora de manera més positiva... precisament allò que hom millor coneix: el model urbà occidental. Allí on s’ha implantat amb èxit (sobretot en el Marroc francès) l’esforç modernitzador que la ciutat colonial duu implícit és molt ben considerat.

“Nuestras primeras impresiones no pudieron ser más favorables. La calle principal [de Rabat], en donde íbamos a vivir, es bastante recta y relativamente ancha. Allí están establecidos casi todos los comerciantes y consulados europeos” (Boada, 1999: 158).

“La impressió de la part europea de Fez no pot ésser més satisfactòria; ben encertades edificacions, amples avingudes, edificis públics construïts amb veritable sumptuositat, i tots els serveis moderns d’hotels, restaurants, teatres, etc, que donen la impressió de trobar-se en una metròpoli europea” [...]. “Casablanca és una ciutat definitiva. Si hagués d’establir una comparació, no en trobaria altra de més encertada que la de Marsella. Com totes les ciutats marroquís, té la seva medina i la seva barriada europea. Té Casablanca nombrosos jardins públics, esplèndids hospitals i un balneari no gaire lluny de la ciutat, muntat amb els millors refinaments moderns” (Tirant, 1934: 40, 52-53).

Els sentits, les sensacions, els sentiments

Per a molts viatgers, la visió fatalista i atemporal que caracteritza els marroquís es combinen en un escenari, tant urbà com rural, carregat d’exotisme i misteri. És un món guiat per les sensacions i, aquestes, esdevenen els més fermes recursos de l’esteticisme, ja que la percepció d’un color, d’un so, d’un aroma, de la suavitat d’una tela, desperta un llarg recorregut d’emocions i de correspondències (Litvak, 1990). En donar-se per perdudes a Europa, moltes d’aquestes sensacions barregen ara la novedositat i la nostàlgia i, de l’amagada sensualitat femenina a l’encanteri de les serps, arriben a embriagar els sentits del viatger.

“Dins el clarobscur d’una casa, un raig de sol s’ha posat sobre l’esquena d’un negre que deixa caure el martell sobre l’enclusa, amb cops acompassats, i a fora, al carrer, l’olor de colíandre i de l’anís es barreja amb la del pebre. Homes, colors, perfums, i sol brillant, tot sembla, dins una perpètua “sarabanda”, lligar-se i deslligar-se, juntar-se i fugir, cantar i vibrar, com per a una festa dels sentits” (Veciana, 1933: 258).

“En retirar-me cada dia al capvespre, vers al meu hostatge de la vila indígena, pels innombrables carrers de terra, passo per la gran plaça Djema Fna, dita dels morts i de les meravelles, situada al peu de la Kutubia i de la santa mesquita Ben Techefine. La concurrència en aquesta hora és sempre nombrosa, i a la

llum del sol, que tot ponent-se, té força encar per incendiar de roja llum el cel, la terra i les persones, em confonc amb els milers d'africans i assisteixo a una gran funció sense argument ni acció, però d'una força nostàlgica tan gran, i un gust d'Àfrica i desert tan fort, que és per sempre més inoblidable” (Herbrard, 1922: 349).

L'atracció és tan evident i tan forta que el viatger no pot deixar de reconèixer-la ni vol deixar d'expressar-la, acceptant implícitament o explícita, la riquesa i la plenitud d'aquesta forma de vida, malgrat que suposi una afrenta als costums i als esquemes europeus.

“La algarabía producida por las distintas piezas tocadas a un tiempo; medio mareados por el penetrante olor de los perfumes de que estaba saturada la habitación; la vista del fresco y risueño patio de nuestro lado encuadrando el hermoso azul del cielo; el entrar y salir de las esclavas y la misma placidez del día, impregnaban nuestros cerebros de efluvios orientales, vislumbrando en aquellos momentos las delicias de la vida musulmana, tan execrable a los ojos de la inteligencia como halagadora para los sentidos” (Boada, 1999: 170).

El caràcter misteriós, màgic i fantàstic fins i tot enlluerna Verdaguer i el seu reconegut misticisme religiós: així, per exemple, en referir-se a les parets que sostenen l'alcassaba de Tànger, suposa que han estat “bordades per les fades orientals”; les cases que visita quan recorre els carrers de la ciutat li semblen “nits de misteri”; davant la porta del palau del paixà, tancada i custodiada per un sentinella, es pregunta amb un to misteriós: “Què hi haurà allí dins?” i compara la soledat de les estances amb la dels “palaus encantats pels relats fantàstics”. La interpretació d'un grup de músics en un cafè li recorda música religiosa i reflexiona: “Jo no entenia ni una paraula d'aquella estranya lamentació, però la seva solemnitat, la seva dolça melancolia, el seu sabor de pobles de temps antics m'imposava [...]. Em sembla sentir una tonada de fa mil anys” (Verdaguer, 2003: 38).

Fanatisme i indolència

Els estereotips en els que es recolzen bona part dels relats consideren els musulmans com bàrbars i fanàtics, alhora que hereus d'antigues virtuts pròpies de l'honor guerrer, de la valentia individual i del menyspreu per la mort. Hom destaca la tirania i el despotisme de les seves formes de govern (com si no haguessin estat les habituals durant segles de la història d'Espanya). Els viatgers fan palès un constant contrast en les actituds vitals dels marroquís: per un cantó es remarca la seva gran paciència i hospitalitat en el marc d'un sentit del temps completament distint a l'europeu; per un altre cantó, hi conviu una marcada crueltat, en la que la sang, la guerra, la mort, les mutilacions, els càstigs corporals, el patiment físic, hi són sempre presents.

“Lo caracter del alarb, es altiu, bastant noble, més dessidiós; l'estava escrit está infús en la seva sang. [...] son guerrers per naturalesa [...] fanàtics per escelencia. Ells van a la mezquita, se renten, ó sia fan las

ablucions prescritas, y si moren esperan ab verdadera fé veure las hermosas hurís d'ulls negres y formas tentadoras que'ls prometé el Profeta" (Pomés, 1885: 462).

L'admiració per l'exotisme que el país desprèn no treu que Jacint Verdaguer introdueixi dures crítiques davant la indolència dels marroquís, en bona part deguda, segons ell, al caràcter pervers de la seva religió:

"Vegérem molts àrabs mig ajaguts en lo sorral de la platja, mirant arribar les ones i la gent sense fer-ne altre estat, ni sortir d'aquella estranya somnolència que domina los, algun dia terribles, fills del Profeta" (Verdaguer, 2003: 35). "Lo Coran, que donà la força i la vida a aqueixes races, les matarà. En llur sortida de l'Aràbia los serví com un esperó d'or, fent-los córrer a la conquesta de tants regnes; mes, fanatitsant-los, lligant massa son esperit a la terra, materialisant-los, quan hagueren acabat les forces en les primeres lluites, los serví de rèmora, precipitant-los, des de la batalla de Lepant, a la més completa e inevitable ruïna" (Verdaguer, 2003: 38).

"Tienen fama los de Mehedía de salvajes, intolerantes y fanáticos, lo cual no impedía demostraran gran curiosidad por ver a los cristianos" (Boada, 1999: 148).

Els referents històrics també es rememoren per tal de remarcar el suposat procés de decadència en que els marroquís haurien caigut d'ençà que no estan sota el mantell protector d'Espanya:

"Trets d'Espanya per los Reys de Castella los Alarbs ó Moros passaren l'Estret establint-se en lo que es avuy l'Imperi del Al-Mogreb al Alksa, y sembla que desde aquell temps hagin anat retrocedint, tal es l'estat de barbàrie, de fanatisme y d'endarreriment que actualment se troban" (Pomés, 1885: 461).

Salvatgia i endarreriment

La hipocresia, al supersticiós, la (suposada) ignorància i incultura, la fatalitat en tant que rectora del destí de les persones són denunciades juntament amb el fanatisme, el masclisme i l'obscurantisme de la religió, tot plegat com origen i conseqüència de l'endarreriment social i el subdesenvolupament econòmic... de nou oblidant circumstàncies ben similars en la història recent d'Espanya. Ben pocs dels relats escapen a la consideració dels magrebins com éssers salvatges, als qui, per tant, se'ls atribueix tot tipus de costums i comportaments bàrbars:

"desde la ermita venen reunits saltant, fent una especie de sardana, mitj despullats, trayent espuma per la boca, efecte de l'estat d'excitació nerviosa y del opi ó henne que han fumat. Durant lo camí menjan tot lo que troban tant si es viu com mort, encara que sia en estat de putrefacció. Si per acàs troban algun moltó lo destrossan y menjan viu fins la pell i la llana" (Pomés, 1885: 465).

El caràcter primitiu dels habitants és un altre factor blasmat, que dóna peu a ridiculitzar aquella societat i a evidenciar-ne el seu endarreriment en tots els fronts:

"Una de las cosas que producen más regocijo a un europeo en el Imperio de Marruecos es ver el aspecto de las tropas y la uniformidad de sus filas. Por la variedad de colores, el espectador creería ver un jardín de flores entremezcladas con cardos; por las formas, creería estar presenciando un grotesco carnaval. [...]

La instrucción de estas tropas es imposible por el momento porque carecen de disciplina” (Gatell, citat a Gavira, 1949: 58). “Las guerras en Marruecos tienen un carácter muy particular, y se las podría comparar con las guerras feudales de la Edad Media en Europa” (Gatell, citat a Gavira, 1949: 27).

Habitualment el “moro” és vist com un personatge traïdor, brut, lladre, busca-raons: davant aquests trets, el viatger català hauria de ser precavut i mantenir-se alerta però amb la ferma creença en que la superioritat de la raça blanca occidental, de la cultura hispana i, en general, de les formes més elevades, pures i veritables de la religió catòlica, justificarien suficientment la necessària actitud paternalista envers un poble inferior al que cal protegir, educar i corregir. Així, el 1885 Pelegrí Pomés denuncia l’esclavatge “encara” vigent al Marroc, quan, de fet, a Espanya no serà abolit definitivament fins el 1886:

“A Marroc se conserva la esclavitut, y si bé las naciones han fet alguna cosa pera ferla desapareixe encara n’hi ha mercats. Tristísim es contemplar als infelissos esclaus, palpats, tocats per los infames mercaders; véure’ls correr pera sapiguer si tenen bons pulmons... en fi, la ploma’s nega a continuar, puix hi ha coses que fan plorar ab llàgrimas de sanch als fills d’Aquell que digué: tots sou germans, estimeuse com á tals” (Pomés, 1885: 467).

En determinats casos, les afirmacions d’algun autor, malgrat que expressades en un to intimista, resulten manifestacions d’obert menyspreu:

“No era pas, però, que les coses d’Àfrica m’hagin interessat especialment, ni llavors ni mai. Sempre m’ha semblat que els indígenes d’aquell continent, com a material humà, no valen, en general, el pa que mengen. És gent de selva i de desert, dues realitats geogràfiques tan interessants com pretengueu, però que jo dono de bon grat a qui les vulgui. Si cal posar la qualitat humana, la individual, per damunt del nombre (i jo sempre ho he entès així!), penso que els africans són, per naturalesa, gent acabada o gent sense avenir propi, per massa gastada o massa primitiva; i el millor que podia haver-se fet en el continent sencer (perquè ara ja és massa tard) hauria estat arraconar bonament a una banda els indígenes i repoblar-ho amb llavor menys barata, tal com es féu a Amèrica, a la del Nord més que a l’altra. És una pura hipòtesi retrospectiva, que ja no pot fer mal a ningú” (Calvet, 1958: 101).

Fins i tot en ocasions semblaria que hom valora més positivament els animals que no pas les persones:

“El camell es un animal tant sóbri que passa molt de temps sense menjar, y en lo desert es de gran utilitat, puix quan los moros careixen d’aygua, beuhen els seu orins, que’ls produheixen blanchs y transparents com aygua” (Pomés, 1885: 475).

“Los caballos de Beni Hassen tienen cierta nombradía en el imperio por lo ligeros y resistentes. Cuantos moros hemos visto, iban todos armados. El aspecto de estos es bastante distinto de los de la costa. De tez morena, facciones enjutas y muy pronunciadas, mirada viva y penetrante, descúbrense desde luego al hombre avezado a la lucha para quien la vida tiene escasa importancia. Pero el sello distintivo de los Beni Hassen es sin duda los grandes y espesos mechones de pelo, que, partiendo de ambos lados de la cabeza, descansan sobre las orejas. Esta costumbre les da un aspecto extravagante y salvaje” (Boada, 1999: 184).

Més enllà de la manca de comprensió i de l’escassa interiorització d’una realitat cultural distinta, algunes crítiques esdevenen tòpiques, especialment en comparar amb la situació a la Península, no sempre molt diferent. La manca d’higiene és un tema clàssic però també la forma de vestir, els habitatges, el menjar...

“Aqueixos i altres lavatoris, sàviament manats pel Profeta, no impedeixen que la gent vaja bruta de peus, de mans i de cap, com si no vegués una gota d’aigua en tot l’any. No cuidant la netedat de ses persones, malament cuidaran de la de ses robes, cases i carrers. Los carrers no tenen altre regadora que les boires del cel, ni hauran vist altra escombra que la del vent del desert o de l’Atlas” (Verdaguer, 2003: 39).

“Los grupos de moros pobres y de ganado huelen mal a narices europeas. Ofrecen una nota pintoresca, para contemplarla en el papel. Vista en la realidad, inspira más curiosidad que atracción” (Zulueta, 1916: 20).

Algunes de les anècdotes incloses no escapen de la mirada carregada de superioritat i de rebuig, pròpia d’un tancament cultural que, precisament, es vol criticar.

“Menjar que (això us ho dic a soles, puix los senyors no hi entenen res) no us recomano que’l deixeu fer a la vostra cuinera. Són farinetes, cuytes ab greix de moltó: vetaqui’l menjar qu’aquella gent ofereix al foraster com cosa de la terra. ¡Quina mala impressió si n’haviem de jutjar pel cus-cus!” (Serra, 1910?: 573).

A través del relat verdaguerià es palesa l’estreta relació que, segons ell, hi ha entre la idea de civilització i les societats europees i catòliques, davant les quals les poblacions indígenes, fidels a les seves formes de vida i la seva religió musulmana, es presentaven com culturalment inferiors, segons Mossèn Cinto:

“La civilització, per ells és una cosa estranya, i no prenen d’ella sinó la mínima part: el tranvia i el tren quan els necessiten i no els poden substituir pel camell i l’ase del país, petit i lleuger. Per al seu govern i la seva manera de ser no volen de nosaltres ni una idea; per a la seva casa, ni un llit, ni una cadira, ni qualsevol classe de moble, i per al seu vestir ni una cinta” (Verdaguer, 1903: 26)

“Continua fent-me pena [...] veure aquell poble, un dia dominador de mig món, encasellat com fa mil anys en sa ignorància i son fanatisme, fent-se sord a la veritat, treient-se los ulls si convé per tal de no veure Déu Nostre Senyor, [...] únic port de salvació per als nostres pobles” (Verdaguer, 1903: 41)

La dona

La dona musulmana resulta ser un altre dels temes recurrents en els relats dels viatgers, en una estranya barreja d’erotisme i misteri. L’harem desperta una enorme curiositat, fascinació, imaginació i atracció i és vist com un dels espais més reservats, prohibits i inaccessibles del món musulmà. Així, Gaziel i els seus col·legues de periple, busquen al Marroc tot allò que havien llegit i els havia seduït: les seves peripècies en un establiment de Tànger per gaudir de la “nit oriental” esdevenen tot una aventura:

“Allò feia pensar en ‘Les mil i una nits’, en efecte, i prometia quelcom de mai vist per nosaltres, els estudiantets del carrer Montera. Ai! I que n’eren de lluny Madrid, Barcelona i Europa! [...] Acabat el servei, sense dir-nos una paraula, les mosses, al ritme d’una música invisible, de cítares, guitarres i bandúrries, i em sembla també alguna flauta màgica (ja no tenia esma per esbrinar-ho bé) es posaren a dansar molt suaument davant nostre mateix, vinclant només la cintura. Les teniem a dues passes i les vèiem de baix estant del nostre encoixinat, dretes i esveltes, una mica com l’espectador de primer rengle veu un ballet de teatre, sinó que molt millor. Cada dos per tres, mentre feien un giravolt pausat o es decantaven a dreta o esquerra, les ‘hurís’ deixaven caure un dels seus vels i, quan s’acabaren els vels, una peça de batista o de seda. A cau d’orella, dissimuladament, el meu company em digué: ‘Noi, això s’embolica’. Jo vaig fer-li que sí” (Calvet, 1958: 104-105,106).

En ocasions no hi ha recança en barrejar explícitament els elogis a la bellesa del paisatge i la de les dones, la riquesa i fertilitat de les terres amb l'exuberància de les joies que elles llueixen. Si molts relats critiquen el tracte pejoratiu que el musulmà confereix a la dona, la mirada de molts viatgers no deixa de veure-la, també, com un objecte, atractiu i exòtic.

“Passant per Imisser hem vist els més bonics dibuixos sobre una cara femenina. El camí arriba a Mguna-Skura. Palmeres i arbres fruíters. Les kasbas són nombroses enmig dels jardins plens de roses, mirant-se en el riu. Les kasbas guarden els jardins contra els nòmades, vigilen les caravanes que passen, les quals no tenen escrúpols d'emportar-se'n les dones, car les dones de Skura són boniques i llur anomenada s'estén de lluny. Aquestes dones, amb la cara plena de tatuatges de colors, porten a sobre totes llurs joies, anells d'argent, arracades i braçalets, tota llur riquesa que s'ajunta amb llur beutat” (Veciana, 1933: 257)

Tanmateix, més enllà d'aquesta imatge sensual i idealitzada, també és habitual que els escriptors remarquin el caràcter secundari, marginat i fins menyspreat (Marín, 2002) de la dona dins la societat musulmana:

“Hay tres cosas en las cuales piensa siempre un marroquí, sobre todo un habitante de duar: en su caballo, en su fusil y en su mujer. [...] Es una cosa bastante desagradable ver en las ciudades a las mujeres marroquíes envueltas por completo desde la cabeza a los pies en grandes mantos, con la cara enteramente tapada: parecen fantasmas ambulantes” (Gatell, citat a Gavira, 1949: 71, 75).

“Las moras son sols consideradas com los esclaus romans que tenian lo caracter de cosas. Las moras no poden resar ni'n saben. Ni un moro suposa que existesca dins d'aquell cos de dona una ánima capassa de sentir com la seva, ni que un cervell bulli dintre de aquell cap y pugui pensar y elevarse. [...] Quantas vegadas he vist jo a un moro, cavaller en un burro y la dona carragadas las espatillas de llenya” (Pomés, 1885: 462).

“En el baño y en los cementerios es donde alcanzan alguna expansión estos desgraciados seres. En el primero de estos sitios se reúnen en gran número y allí charlan y se divierten como si fueran chiquillos en día de asueto: allí conciertan con las celestinas, que no deja de haberlas en Marruecos, aventuras amorosas, que concluyen muchas veces en drama sangriento; allí, en fin, gozan algunos momentos de la libertad que carecen en absoluto en el interior de la familia. A los cementerios acuden los viernes a rezar y hablar con los muertos de su familia, después de lo cual se reúnen en corros y se pasan la tarde lejos de las miradas de sus verdugos” (Boada, 1999: 250).

En contrast amb la resta de viatgers, un dels principals objectius de l'estada al Marroc d'Isabel Serra és el de copsar la vida de la dona musulmana:

“M'omplo de coratge, i començo a dirli lo que vull: visitar les famílies més notables, veure algun casament, alguna festa, veure les mores treballar y en llurs interiors, puix pel carrer no n'he vista cap” (Serra, 1910?: 570).

Fins i tot quan Serra aconsegueix parlar amb dones marroquís sovint aquestes no només refusen contestar les seves preguntes ans en moltes ocasions ni tan sols entenen les seves preguntes.

Catalunya, Espanya i El Marroc

Contradiccions i sentimentalismes dels nacionalistes catalans al Marroc

Aurora Bertrana declara en diverses ocasions els seus “principis antiimperialistes i anticolonialistes” (Bertrana, 1991: 89) i les seves afinitats i simpaties amb els nacionalistes marroquís, molt actius en l'època en que ella viatjà pel Marroc: el seu convençut catalanisme contribuï, en gran part, a aquesta solidaritat. Tanmateix, el seu posicionament és ambivalent. Per una part, opina que el colonialisme és “un gran acte patriòtic amb el que, evidentment, no hi estic d'acord” (p. 89), però per una altra part també creu que el colonialisme és una realitat inevitable. Aquesta contradicció ha de ser entesa a la llum de la seva ideologia política i del seu posicionament nacionalista: l'anticolonialisme de Bertrana sorgeix de la seva experiència en les lluites polítiques del nacionalisme català però quan aquesta experiència es situa en el context colonial, en el que ella podia exercir una certa posició de poder i autoritat, ella legitimava o, si més no, entenia l'empresa colonial.

Malgrat que l'exotisme és la forma d'apropiació del territori nordafricà que domina en molts textos i que el caràcter aventurer que hi va associat resulta força aliè a tota explicitació política (fins i tot a les relacionades amb la situació de Catalunya en el context d'Espanya i d'Europa), és ben cert que en molts autors sovint afloren uns determinats repunts patriòtics que potser només busquen un desig d'un més gran protagonisme internacional per a Catalunya tot palesant la notable càrrega sentimentalista que caracteritzava el nacionalisme català:

“Un dia fora vila llavors que érem més abstrets contemplant, fôrem sorpresos per uns mots dits amb correcte català, per un moro, tot un moro de rostre i vestimenta [...] ‘-m’ha semblat reconèixer en vostè un català. Als catalans és difícil de confondre’ls. Jo sento una verdadera admiració pels catalans; és això el que m’ha empès a parlar-hi.’ [...] D’aleshores fôrem amics. Li devem el conèixer minuciosament Tànger amb tot el seu tipisme. L’amic àrab ens contà que diverses voltes havia estat a Barcelona. Enamorat de les nostres coses anava seguint amb llibres i revistes el ressorgiment de la nostra terra” (Gurri, 1930: 339).

Certes anècdotes incloses en alguns textos deixen entreveure que la presència catalana al Marroc no era ocasional o casual: els catalans que viatjaven per aquelles terres eren ja un col·lectiu prou nombrós com perquè, moltes vegades, fossin identificats com a tals per part dels autòctons i fossin diferenciats de la resta d'espanyols i d'uropeus. La parla o els costums delaten els catalans d'entre la resta de viatgers, fet que genera en ells una barreja de cofoisme, sentimentalisme, i nacionalisme en la distància (en una constatació que, a començaments del segle XXI, es repeteix entre els turistes catalans visitant Estambul, l'Havana o Bangkok).

“Un dels tipus mes hermosos del Marroc es lo narrador de cuentos. Entre descripcions d'amor, de viatjes y guerras, los hi contà que Barcelona es bona si la bossa sona y posá tan bonica nostra ciutat, que vos confeso, que al oir aquest recort de la patria mia, també ab lo cor diguí ab lo narrador: Barcelona es bona, si la bossa sona, oh! Tant si sona com si no sona, Barcelona es bona” (Pomés, 1885: 468).

“El moro de les calces de satí blau, ‘m prega bo y donantme un petit floviol, que toqui un d’aquells de la meva terra. ¡Vés quins acudits! ¿me veyéu a mi, amigues llegidores, ab un floviol als dits, y tocant sardanes? –¡quina fila!- direu totes. Sí, molta fila, però no vareig podermen escapar. Ab un coratge may vist en mi, agafo’l floviol, y posanthi tots els sentits y tota la voluntat, ne trech uns sónns que s’assemblen una mica a la sardana “Joya del Empordà”. Boca-dadats feyen creus de la meva hardidesa, varen posarse a ballar aquell ball rodó formant un gran rotllo al voltant meu: y jo, ala, vinga sardana” (Serra, 1910?: 572).

L’acció d’Espanya al Marroc

Els lligams polítics i econòmics del Marroc amb Espanya són la raó de ser d’un bon nombre dels viatges fets en el període ara considerat: els relats que se’n deriven expressen tant descripcions d’aquelles terres per justificar-ne la seva colonització i la viabilitat de la seva explotació, com crítiques notables a l’acció (o a la inacció) empresa per Espanya en terres marroquines. Alguns textos presenten les excel·lències del territori nordafricà i l’interès que Espanya hauria de demostrar davant el potencial d’aquell país:

“L’aspecte del terreno es plá dirigintse á Fez; y es la terra tan rica, que si’s pogués cultivar seria sens dupte lo graner d’Europa. Caudalosos rius navegables atravessan y enriqueixen lo pays, y com lo clima es tan variat, foran variadíssimas las produccions” (Pomés, 1885: 461).

“Desgraciadamente para España, son el crecido número los que todos los años, de las provincias levantinas o de Asturias y Galicia, emigran a lejanos países. [...] España debe poner empeño en encaminar esta crecida emigración, no a las Américas ni a las provincias argelinas, sino a Marruecos, donde está el verdadero porvenir de la industria española” (Boada, 1999: 73).

“Afirmaron los alicantinos que eran muchos los colonos españoles de Argelia bien dispuestos a seguir el ejemplo. Ello sucedería sin otro estímulo que el de encontrar tierras en condición. Desde aquel momento continué la excursión convencido de que la colonización del Rif no era una quimera” (Zulueta, 1916: 24).

Alcazarquivir i la plana al seu entorn n’és un exemple paradigmàtic retret per diversos viatgers: la fertilitat dels seus camps i la localització del seu mercat fan que sigui un indret òptim per desenvolupar el potencial colonitzador espanyol que, “incomprensiblement”, resta adormit:

“Pocos lugares de este imperio, por los que tengo recorridos, se hallan tan poblados como éste [la plana d’Alcazarquivir]; por todas partes se ven aduares con un sinnúmero de ganado lanar, y para hermohear el paisaje, descuellan aquí y acallá las soberbias posiciones españolas, como dando la voz de alerta á sus moradores” (Carrió, 1915: 111).

“La ciudad de Alcázar, situada en la ruta comercial más importante de Marruecos, entre Tánger y Fez, está destinada a alcanzar gran desarrollo el día que, rotas las vallas que impiden el desenvolvimiento agrícola e industrial, entre este país en una nueva era de riqueza y prosperidad. Hoy día arrastra una vida miserable, gracias aún a su excelente situación, pues, de lo contrario, habría ya desaparecido de entre el número de las ciudades habitadas” (Boada, 1999: 303).

“Anem ara a enfonsar-nos cap al Sud, pels territoris solitaris i perillosos que Loti ha descrit tant admirablement, i al poc temps comencen les més boges curses dels autos, cada un per on li sembla, camp a través, o per una pista poc dibuixada, per la que resulta perillós transitar-hi; i comença també el dolor de tenir que reconèixer lo abandonat que té Espanya aquell tros de la seva zona... país ric, d’aspecte fèrtil, i trist també” (Herbrard, 1922: 336-337).

“Travessem les ben cuidades plantacions d’Alcazarquivir, població de la zona espanyola que amb molt poc esforç podria ésser preciosa, la qual està, però, terriblement descuidada, i arribem a Larraix, que per la seva posició com per la regió de la qual és cap, deu arribar a ésser una bella pròspera ciutat. El port de Larraix, impracticable en la major part de l’any, hauria d’habilitar-se definitivament, per tal que hi poguessin arribar molts vaixells que avui es veuen obligats a quedar-se fora de la barra. Això augmentaria molt la importància comercial de Larraix” (Tirant, 1934: 58).

L’opinió de Tirant és diàfana: en els territoris sota domini espanyol tot està per fer. Aquesta postura l’explicita de nou ben clarament en ocasió de la seva visita a l’àrea de l’horta d’Alhucemas:

“De Melilla, per una carretera, passem per extensions que podrien tenir un gran valor de cultiu, i arribem a l’horta d’Alhucemas, que és el millor de la nostra zona. Aquí, tanmateix, com a la resta de la nostra zona, tot està per fer. En els conreus, en les construccions, en l’organització de les indústries, en l’aprofitament de les riqueses naturals de tot tipus, l’Estat no hi és ni d’una manera activa ni d’una manera simplement tutelar; el poc que s’ha fet es deu a la iniciativa privada, poc eficaç i, sobretot anàrquica.” [...] “A la regió d’Alhucemas i a la de l’ex-Villa Sanjurjo es pot fer molt, de grans resultats. Per a assolir-los, cal seguir la conducta dels francesos, que ha donat sorprenents resultats al seu protectorat, i fer, precisament, tot el contrari del que hem fet dins ara i seguim encara fent al Nord d’Àfrica” [...]. “El general Lyautey, a qui deu França tota la seva obra del Marroc, deia en certa ocasió: ‘El meu valor per a conquerir el Marroc és el que em donen els quilòmetres de ferrocarril, els cavalls de vapor o els kilowats d’electricitat que vaig estenendre...’. Doncs bé, nosaltres a la zona d’Alhucemas no hi hem portat un sol d’aquests elements” (Tirant, 1934: 25-26).

La crítica al colonialisme espanyol des de la lectura del colonialisme francès

Un bon grapat de textos es mantenen, doncs, extremadament crítics davant la passivitat colonitzadora espanyola o enfront la inoperància de les escasses iniciatives endegades. Així, Bertrana (1936: 17) critica constantment als funcionaris del Protectorat per la seva manca d’eficiència i professionalitat, de manera que s’identifica ben poc amb els administradors espanyols i, en general, amb el poder colonial. “Són els francesos els veritables representants d’Occident al Marroc i d’ells no es pot fer altra cosa que admirar-los” (Bertrana, 1936: 90); es tracta, una vegada més, de la tradicional mirada catalana envers el nord com punt de referència preferent. En tant que republicana i catalanista, la condemna al colonialisme francès es veu matisada per la seva profunda admiració per l’actuació occidentalitzant i civilitzadora de França, transformant el seu anticolonialisme en una postura ambivalent.

En el cas d’Ivan Tirant, les seves impressions sobre els llocs visitats i la forma d’organització política i econòmica també el porten a emfasitzar la ineficiència del colonialisme espanyol i l’èxit del francès. Aquest tipus de valoracions es fonamenten en l’escassa intervenció en termes d’obres i infraestructures que des del seu punt de vista l’estat espanyol havia dut a terme al Marroc. Ben a l’inrevés, l’ocupant francès hauria mostrat el seu “afany desenvolupador” en termes tant agrícoles i industrials com d’infraestructures de

comunicacions, d'electricitat i turístiques, realitzat tot plegat sota la batuta del general Lyautey, responsable màxim del Marroc francès durant un llarg període.

Per a Tirant, aquesta política francesa partia de la voluntat d'incorporar les colònies a la modernitat mercès a una aliança entre Estat i capital privat. Des del seu punt de vista, l'actuació d'Espanya només havia comportat la perpetuació de l'endarreriment d'aquests territoris, en especial pel fet d'augmentar la burocràcia, dedicar-hi personal poc eficient, i enviar-hi persones poc capacitades per intervenir directament i per establir les necessàries aliances amb les elits locals.

“els grans industrials francesos, les entitats financeres, les empreses de treballs públics cooperen amb tot entusiasme a l'obra colonitzadora de l'Estat i, en aquestes ciutats del cor del Marroc, trobeu edificis sumptuosos que ajuden a donar a la urbs un aspecte europeu [...]. Quan el general Lyautey va voler construir Rabat i fer-la la capital del Protectorat, començà per [...] fer venir de París als qui creia que eren els millors urbanistes de França. Després, discutint detall a detall, van arribar a fer un projecte de ciutat quasi perfecta i a iniciar la construcció d'un palau per a la Residència que reunís, amb sumptuositat, tots els serveis. Després d'un any i mig el palau era acabat i la ciutat iniciada. A continuació, les cases franceses, les Galeries Lafayette, el Bon Marché, Renault, Citroën, Crédit Foncier, etc., etc., s'apressaren a aixecar aquí edificis esplèndids que completaren els confortables hotels de totes les categories i que van ser els primers en inaugurar-se. Així ja era possible que la iniciativa particular completés l'obra oficial i així [...] avui la ciutat de Rabat, és una de les més interessants del món.” (Tirant, 1934: 48-49).

Bertrana també fa una clara distinció entre colonitzadors ja que se sent avergonyida davant la “incapacitat congènita dels espanyols per colonitzar [...] si un accepta com punt de comparació els mètodes dels francesos, els anglesos o els holandesos” (Bertrana, 1936: 90). Bertrana qüestiona en repetides ocasions no només la capacitat colonitzadora d'Espanya sinó també la seva identificació amb la cultura europea i la civilització occidental. Així, en referir-se a la història en comú que la península Ibèrica ha compartit amb el Nord d'Àfrica, afirma que “la prova és que els colonitzadors del Marroc espanyol (la majoria provinents d'Andalusia) es van trobar en el seu propi element a la terra de Mahoma. Amb l'excepció de les mesquites i les gel·labes –que substitueixen per les esglésies catòliques i els vestits occidentals- la resta d'elements tenen tants punts en comú que les comparacions es multipliquen” (Bertrana, 1936: 90); de fet, es tracta d'una manera de confirmar el tòpic que “Àfrica comença a l'Ebre” i que, per tant, Catalunya té poc a veure no només amb Marroc sinó amb Espanya i el projecte colonial liderat per Madrid. Implícitament, es presenta Catalunya com una societat molt més propera a l'Europa culta i civilitzada.

El paper dels catalans en la colonització del Marroc

L'opinió de Tirant en relació al caràcter poc emprenedor de l'Estat espanyol és compartida per molts dels membres de la burgesia catalana de l'època que, d'aquesta manera, també semblarien simpatitzar més amb la forma d'intervenir del colonialisme francès. Un aspecte particularment admirat del colonialisme francès és el desenvolupament de l'activitat mercantil. En aquest sentit, Tirant destaca que el comerç és un filó que encara no havia estat explotat suficientment pels catalans al Marroc.

“Quina diferència amb els nostres comerciants i, sobretot, amb els fabricants catalans, la majoria dels quals encara no s'han assabentat que existeix el Marroc, on hi tenen grans probabilitats de col·locar les seves manufactures! Els francesos dediquen milions a establir sucursals en el seu Protectorat; els nostres es neguen a enviar-los allí, si no les cobren d'avançada, mostrant-les, tanmateix, a les missions comercials oficials.” (Tirant, 1934: 48).

Aquesta òptica no és nova i, de fet, van ser molts els negociants i intel·lectuals catalans que emfasitzaren que el comerç era la forma més adient d'inserció dels catalans en els països d'Àfrica, tant en els que estaven sota domini espanyol (Boada, 1895) com altres sota control d'altres potències colonials. I és, justament, aquest interès per considerar Àfrica com un mercat per a la indústria catalana, un dels trets distintius de la forma en que des de Catalunya es concebia la seva intervenció en el procés colonial. Alguns autors no desaproveiten cap avinentesa per alertar sobre la necessitat de mantenir un peu en aquell mercat i, alhora, font de matèries primeres:

“La població [Tazza] és riallera, amb edificis ben construïts i ben mantinguts, bon hotel i un excel·lent restaurant on la meravellosa cuina francesa ofereix totes les filigranes d'Europa. Ningú no diria que ens trobem en una petita població de l'interior del Marroc. El menjador, desbordant de llum, música, una carta excel·lent com si fóssim en qualsevol “boite” dels boulevards parisencs. Tot és francès aquí, perquè el patriotisme ho domina tot. A la carta de vins, no res més que vins francesos o marroquins. Heu's ací un motiu de preocupació per els nostres rabassaires i els nostres exportadors” (Tirant, 1934: 40).

A Tall de Reflexió: La Construcció d'una Mirada Pròpia sobre El Marroc

Malgrat la llarga tradició d'una mirada pejorativa envers el Marroc, des de mitjans del segle XIX comença a introduir-se en determinats cercles de la burgesia catalana un cert interès per aquelles terres: la necessitat d'obrir noves rutes comercials i nous mercats per als productes industrials catalans estan en la base d'aquesta atracció. La pràctica impossibilitat de fer-ho des d'unes institucions polítiques pròpies (tal com succeïa en altres països europeus) i les notables dificultats d'influenciar des de Barcelona les decisions i les opcions adoptades a Madrid, afavoririen que els canals a través dels quals la burgesia intentés implementar aquells interessos econòmics fossin d'allò més subtils i alternatius. És així com cal entendre que

molts dels viatges al Marroc que es realitzen en aquell moment siguin fets o patrocinats per empresaris catalans que exploren les possibilitats de desenvolupar-hi els seus negocis i no ha d'estranyar que la presència espanyola al Marroc sigui volguda i alentada per part de molts dels viatgers catalans que escriuen els relats de les seves experiències marroquines: el potencial d'explotació agrícola, ramadera, silvícola i minera d'aquell territori així com les possibilitats d'intercanvis comercials i de mercat per als productes industrials catalans, són vistos com una excel·lent oportunitat de negoci donat que el proteccionisme envers la colònia afavoriria l'existència d'un mercat captiu.

Els relats escrits i publicats al voltant dels viatges fets en aquella època són producte d'aquesta intencionalitat essencialment econòmica però, alhora, retroalimenten aquella nova mirada que matisa alguns dels estereotips assentats al llarg de segles i construeix un discurs proper a l'orientalisme (encara que, més pròpiament, resulta ser un "africanisme"). A diferència del que s'estava produint ja en aquells moments a bona part d'Europa, a Catalunya l'orientalisme s'expressa, essencialment, a través del Marroc i en base a un component més "turístic" que no pas "cultural"; en els relats de viatges hi apareixen els típics tòpics: l'atracció del paisatge rural (les palmeres, el desert, els camells), la seducció dels ambients urbans (les kashbes i els socs), l'exotisme de les ciutats (Marràqueix i Tànger) i de les persones (la dona, l'harem, els vestits, els costums). Al viatger català l'atreu l'exotisme de la societat marroquí... alhora que la menysprea per bruta, intolerant i fanàtica.

S'argumenten moltes semblances amb el sud d'Espanya, més que com una justificació de la colonització (com és el cas de molts textos d'autors espanyols), com una forma indirecta de crítica a l'Espanya retrògrada i subdesenvolupada. Donades les implicacions i conseqüències que per a la vida social, política i econòmica de Catalunya varen tenir les successives campanyes militars espanyoles al Marroc, aquest és un tema força present i sobre el que, en general (i a diferència de molts autors de la resta d'Espanya), els viatgers mantenen una actitud de reprovació, expressant amb cruïda les seves experiències i sentiments, quasi sempre molt negatius. El colonialisme espanyol és sistemàticament criticat per la seva ineficiència, per la ineptitud dels seus dirigents, per l'absència de polítiques d'ocupació, d'ordenació i de transformació del territori marroquí que, malgrat la indecisió dels catalans a l'hora d'invertir, acaben per desencoratjar qualsevol forma d'intervenció dels catalans.

Tot i que per alguns catalans (pocs) la visita al Marroc exalta el seu sentiment patriòtic imperial espanyolista, en general el seu discurs és força crític i propens a la comparació amb

el colonialisme i la colonització que fan els francesos també al Marroc. Tot i que sovint no es fa d'una manera explícita, en ocasions es creen paral·lelismes entre l'opressió colonial que exerceix Espanya sobre el Marroc amb la que pateix Catalunya: en ocasions hom s'identifica amb els nacionalistes rifenys (com és el cas de Prous, 1935) i en altres (ben sovint) amb l'acció culta i civilitzadora de França.

L'exotisme; la diferència i la llibertat d'un país salvatge i incivilitzat; el misteri del desconegut; la recreació en un passat mediterrani gloriós per als catalans; un mercat per als propis productes industrials; una font de recursos... són alguns dels trets que apareixen en els relats i que es combinen en una estratègia més o menys espontània i innocent d'"invenció d'una nova mirada sobre el Marroc": la forma d'aproximació a l'altre cantó de l'Estret de Gibraltar no implica en si mateixa la instal·lació d'un aparell de dominació, però sí d'una visió hegemònica aparentment inofensiva i aparentment paral·lela a la feta des de la resta d'Espanya. Els relats dels viatgers van difondre aquest projecte, aquesta mirada, entre els diversos ambients polítics i intel·lectuals de la Catalunya del moment: certament l'abast i la intensitat amb què aquests textos van escampar-se per la societat catalana pot considerar-se reduït, especialment pel fet que no es tractava d'un producte de masses. Tanmateix les audiències a les que majoritàriament anaven adreçats els relats s'hi veien reflectides, apel·lades i, doncs, autodefinides, encara que fos a través d'un mirall tan llunyà i diferenciat com el Marroc. A més, d'una manera més o menys conscient, més o menys compromesa, més o menys materialitzada, les distintes postures de la mirada colonial catalana esdevenen una forma més de contestació a les propostes polítiques espanyoles i espanyolistes. Així, la crítica a la poca eficàcia del model colonialista espanyol, la preferència pel model francès i la civilització europea, la contínua inspiració intel·lectual en els autors francesos en la manera de concebre tant l'exotisme com l'urbanisme (entre molts altres aspectes), mostren aquest distanciament i la reivindicació, doncs, d'una mirada, una cultura, una materialitat i una personalitat pròpia per a Catalunya (Zusman, Albet, 2004).

És evident que la identitat catalana del tombant de segle no es construeix a partir de la seva mirada sobre el Marroc però en la invenció d'una mirada particular sobre el Marroc hi ha també present la voluntat (per part de les elits intel·lectuals i econòmiques del país) de reinventar Catalunya: en el discurs sobre el Marroc que els viatgers catalans propaguen hi ha implícita una resignificació de les relacions entre Catalunya i la resta d'Espanya, una redefinició de la proposta política de defensa dels drets històrics, econòmics i culturals de la

nació catalana. A través dels relats de viatge, l'interès per construir una mirada colonial des de Catalunya en relació al Marroc actuà, doncs, com un complement més de les propostes culturals i polítiques pensades per a la pròpia Catalunya.

Referències Bibliogràfiques

- BERTRANA, Aurora (1936). *El Marroc sensual i fanàtic*. Barcelona: Edicions Mediterrània [reedicions: Barcelona, Edicions de l'Eixample, 1991; Barcelona: Columna, 2000].
- BOADA, José (1895). *Allende el Estrecho. Viajes por Marruecos*. Barcelona: Seix [ed. facsímil: Ceuta/Melilla: Ciutat Autònoma de Ceuta & Ciutat Autònoma de Melilla, 1999].
- CALVET, Agustí [Gaziel] (1958). *Tots els camins duen a Roma: història d'un destí. 1893-1914. Memòries*. Barcelona: Aedos [reedició: Barcelona, Edicions 62 i La Caixa, 1981].
- CARBONELL, Jordi A. (1999). *Marià Fortuny i la descoberta d'Àfrica. Els dibuixos de la guerra hispano-marroquina (1859-1860)*. Barcelona: Columna-Diputació de Tarragona.
- CARRIÓ, Salvador (1915). "Excursión por la zona marroquí sometida á la influencia española". *Las Misiones Católicas*, 427; pp. 158-59.
- COLLELL, Jaume (1921). *Dels meus recorts africans. Impressions d'un viatge fet l'any 1891*. Vic: Tipografia Balmesiana.
- COSTA RUIBAL, Òscar (1995). "Catalanisme i africanisme durant el moviment de la Solidaritat Catalana. La creació de la Societat de Geografia Comercial" *El Contemporani*, 6-7; pp. 40-46
- COSTA RUIBAL, Òscar (2002). *L'imaginari imperial: el Noucentisme català i la política internacional*. Barcelona: Alpha.
- DOMÈNECH, Joan de Déu (1995). *Mirant enfora. Cent anys de llibres de viatges en català*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- ESPINET, Francesc (2005). "Relats de viatgers dels Països Catalans al Marroc (segles XVIII-XXI)". A: *Primer Congreso del Foro de Investigadores sobre el Mundo Árabe y Musulmán (FIMAM)*. Bellaterra, 17-19 de març de 2005 [http://www.fimam.org/d.htm].
- FOLCH i TORRES, Josep Maria (1911). *Àfrica española: la Guinea, territorios insulares, Fernando Poo, Corisco, Elobey Grande y Elobey Chico, territorio continental, Río de Oro ó Sahara español, el Rif, Melilla, Alhucemas, Ceuta, islas Chefarinas, Peñón de Vélez, la Gomera: situación, usos, costumbres, habitantes, fauna y flora de esas regiones*. Barcelona: Antonio J Bastinos.
- FRADERA, Josep Maria (1995). "La importància de tenir colònies. El marc històric de la participació catalana en el complex espanyol d'Ultramar" A: Josep M. Fradera, César Yañez, Albert Garcia, Doria González, Miguel Angel Puig-Samper, Luis Angel Sánchez, Martin Rodrigo, Juan José Lahuerta. *Catalunya i ultramar. Poder i negoci a les colònies espanyoles (1750-1914)*. Barcelona: Consorci de les Drassanes de Barcelona; pp. 21-52.
- GARCIA-RAMON, Maria Dolors; ALBET, Abel (2002). "Women's Travel Narratives in Northern Africa" A: Margaret B. Swain, Janet H. Momsen (eds.) *Gender/Tourism/Fun(?)* Nueva York: Cognizant Communication Corp.; pp. 39-52.
- GAROLERA, Narcís (1993). "La narrativa de viatges a Catalunya durant el segle XIX. Notes per a un estudi" A: *Miscel·lània Joan Triadú*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 213-224.
- GAROLERA, Narcís (1998). *L'escriptura itinerant. Verdaguer, Pla i la literatura de viatges*. Lleida: Pagès.
- GATELL, Joaquim (1879). "Revueltas en el Imperio de Marruecos en 1862. Diario de las expediciones que hizo el sultán Sidi Mohammed Ben-Abd-Errahman contra los Beni-Hassan y contra los Raha-ena, con una descripción detallada de su ejército, de la Corte y de la ciudad de Marruecos, y con observaciones acerca de los usos y costumbres del país", *Boletín de la Sociedad Geográfica de Madrid*, 4-6, suplemento.
- GATELL, Joaquim (1880). *Viajes por Marruecos: el Sus, Uad-Nun y Tekna*. Madrid: Sociedad Geográfica de Madrid - Fontanet. [primera edició al *Bulletin de la Société de Géographie de Paris*, 1869 i 1877. Reedició a la *Revista de Geografia Comercial*, 1886].
- GAVIRA, José (ed.) (1949). *El viajero español por Marruecos, don Joaquin Gatell (el 'Kaid Ismail')*. Madrid: Instituto de Estudios Africanos (Consejo Superior de Investigaciones Científicas).
- GURRI, E. (1930). "La cosmopolita Tànger", *D'ací i d'allà*, 154.
- HERBRARD, Albert (1922). "Sota el sol d'Àfrica". *Butlletí Excursionista de Catalunya*, 334, pp. 329-350.
- LAHUERTA, Juan José (1995). "El viatge de Jacint Verdaguer al Nord d'Àfrica o l'ingenu orientalista", A: Josep M. Fradera, César Yañez, Albert Garcia, Doria González, Miguel Angel Puig-Samper, Luis Angel

- Sánchez, Martín Rodrigo, Juan José Lahuerta. *Catalunya i ultramar. Poder i negoci a les colònies espanyoles (1750-1914)*. Barcelona: Consorci de les Drassanes de Barcelona, pp. 144-154.
- LITVAK, Lily (1990). "Exotismo del Oriente musulmán fin de siglo", *Awraq*, XI, pp. 73-103.
- MARÍN, Manuela (1996). "Un encuentro colonial: viajeros españoles en Marruecos (1860-1912)", *Hispania. Revista Española de Historia*, LVI/1, 192, pp. 93-114.
- MARÍN, Manuela (2002). "Mujeres, burros y cargas de leña: imágenes de la opresión en la literatura española de viajes sobre Marruecos" A: Fernando Rodríguez; Helena de Felipe (eds.). *El Protectorado Español en Marruecos. Gestión colonial e identidades*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas; pp. 85-110.
- MARTÍN, Eloy (1996). "Catalanes en Ceuta, Melilla y el Protectorado español de Marruecos (1909-1936)" A: M.T. Pérez; A. Segura; L. Ferrer (eds.). *Els catalans a Espanya. 1760-1914*. Barcelona: Universitat de Barcelona; pp. 233-242.
- MARTÍN, Eloy (2001). "Catalunya i el Marroc. Un segle i mig de relació". *L'Avenç*, 256, pp. 18-26.
- MARTÍN, Eloy (2002a). "Intereses catalanes en la expansión colonial española en el Norte de Africa (1860-1912)." A: Alejandro Diez (ed.) *Ciencia y memoria de África*. Madrid: Ateneo de Madrid & Universidad de Alcalá; pp. 90-109
- MARTÍN, Eloy (2002b). *La imagen del magrebí en España. Una perspectiva histórica, siglos XVI-XX*. Barcelona: Bellaterra.
- NOGUÉ, Joan; ALBET, Abel; GARCIA RAMON, Maria Dolors; RIUDOR, Lluís (1996). "Orientalisme, colonialisme i gènere. *El Marroc sensual i fanàtic* d'Aurora Bertrana", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 29, pp. 87-107.
- POMÉS, Pelegrí (1885). "Conferencias sobre las costums y comers del Marroc", *L'excursionista*, 85-86, pp. 460-469 i 474-477.
- PROUS, Josep Maria (1935). *Quatre gotes de sang (Dietari d'un català al Marroc)*. Barcelona: Llibreria Catalonia. [reedició: Reus: Edicions del Centre de Lectura/Prous Science S.A., 2003].
- PUJOLS, Francesc (1928). *Catalunya i el Marroc*. Barcelona: Llibreria Catalònia.
- REPARAZ, Gonçal de (1920-23). *Aventuras de un geógrafo errante*. Barcelona: Imp. Moderna.
- REPARAZ, Gonçal de (1921). "De viatge", *La Veu de Catalunya*, 28 d'agost.
- RODRIGO, M. (2002). "Una avanzadilla española en África: el grupo empresarial Comillas", A: Eloy Martín (ed.). *Marruecos y el colonialismo español (1859-1912). De la guerra de Africa a la penetración pacífica*. Barcelona: Bellaterra; pp. 167-215.
- SERRA, Isabel (1910?). "Narracions. [Sobre el Marroc (a principis del segle XX)]", A: *Il·lustració Catalana*. Lectura popular. Biblioteca d'autors catalans, 227; pp. 545-576.
- TIRANT, Ivan (1934). *De Tibidabo a l'Atlas i tornada. Impressions d'un viatge al Marroc*. Barcelona: Editorial Eugeni Subirana.
- UCELAY DA CAL, Enric (1980). "Els enemics dels meus enemics. Les simpaties del nacionalisme català pels moros. 1900-1936", *L'Avenç*, 28, pp. 409-420.
- VALLVERDÚ, Marta (1999). "Visions de l'Orient a la Catalunya d'entreguerres (1918-1938)", *Revista de Catalunya*, 136, pp. 21-52.
- VECIANA, J. (1933). "Marraqueix", *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, 453, pp. 49-55.
- VERDAGUER, Jacint (1903). *Viatges. Records de la Costa d'Àfrica. A vol d'aucell*. Barcelona: Biblioteca Popular 'l'Avenç' [primera edició dins *Excursions i viatges*, Barcelona: La Il·lustració Catalana, 1887. La versió original, més extensa, aparegué dins *La Veu de Montserrat* (1884) essent restituïda per Narcís Garolera a *Excursions i viatges*, Barcelona: Barcino, 3 vols, 1991-1992. Nova edició de Narcís Garolera i pròleg de Xavier Moret: *De Tànger a Sant Petersburg. Excursions i viatges*. Barcelona: Tusquets Editors, 2003].
- VILLANOVA, José Luis (2005). "La visión de Tetuán en relatos de viajeros españoles durante el Protectorado en Marruecos (1912-1956)". A: *Primer Congreso del Foro de Investigadores sobre el Mundo Árabe y Musulmán (FIMAM)*. Bellaterra, 17-19 de març de 2005 [http://www.fimam.org/d.htm].
- ZULUETA, José (1916). *Impresiones del Rif*. Barcelona: José Sabadell y C^a.
- ZUSMAN, Perla; ALBET, Abel; (2004) "Catalan travel literature on Morocco: building nationalism and rebuilding colonialism (1889-1934)". A: Mehmet Emin Özcan (ed.). *Seuils & Traverses 4*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basimevi; pp. 339-346.